

TOMÁŠ VÁŇA, *Jazyk a totalitarismus,*

Brno 2013, Centrum pro studium demokracie a kultury, 160 s.,
ISBN 978-80-7325-316-5

Souvislost mezi existencí a fungováním konkrétních politických systémů a komunikací v jejich rámci konstatuje řada teoretických děl z minulosti i současnosti. Většina z nich se však zastaví právě u tohoto konstatování, často v podobě kvantitativního vyjádření, jako tomu bylo v případě před třemi lety vydaného *Slovníku komunistické totality*.¹ Práce Tomáše Váni *Jazyk a totalitarismus* se tak nově snaží objasnit základní vztahy mezi jazykem a totalitarismem, a to jak na bázi podrobného rozboru dosavadního teoretického zkoumání, tak analýzou konkrétního užití jazykových prostředků v komunistickém Československu.

Váňa si uvědomuje nezbytnost jazyka v myšlenkových strukturách a dějích, rovněž tak ukotvenost našeho myšlení v jazykovém řádu a jazykem přenášených významech. Totalitární režimy, ať již šlo o nacistické Německo či později země socialistického bloku, přinesly mimo jiné zcela specifický jazyk, který se jim stal nástrojem k ovládnutí mas. Právě tento jazyk se může stát jednou z odpovědí na otázku, jak je možné, že nesvobodné a vysoce autoritářské režimy mohly vůbec uspět. Kromě obvyklých cenzorských zásahů, různých jazykových regulací či transformací jazyka samotného a jeho zneužívání pro potřeby daného politického systému také totalitární režimy konstruovaly jazyky nové – vytvářením zcela nových termínů nebo změnou sémantiky slov zavedených. Váňa hned v úvodu² upozorňuje, že při neexistenci širokého konsenzu, co se významu jednotlivých slov týče, není možné komunikovat, a tudíž ani vládnout nebo lépe řečeno ovládat. Na druhou stranu, jakmile je vytvořen nový význam, mění se i celý systém myšlení, čímž může docházet – a v totalitárních režimech prokazatelně dochází – k potlačování individuálního vědomí a jeho nahrazování vědomím kolektivním.

V první kapitole představuje Tomáš Váňa myšlení několika vybraných autorů. Zásadní dichotomii v myšlení o totalitarismu reprezentuje otázka, zda jde o nový jev, jenž je plně spojen s modernizací, či zda se jedná o fenomén, který lze pozorovat napříč lidskými dějinami. Část myslitelů považuje totalitarismus

1 FRANTIŠEK ČERMÁK, VÁCLAV CVRČEK, VĚRA SCHMIEDTOVÁ (edd.), *Slovník komunistické totality*, Praha 2010.

2 TOMÁŠ VÁŇA, *Jazyk a totalitarismus*, Brno 2013, s. 5.

za imanentní součást lidské podstaty, jiní jej vidí jako výraz proměny a vývoje moderní společnosti 20. století. Mezi ty první patří kupříkladu Karl Popper, jenž v *Otevřené společnosti a jejích nepřátelích* označil za totalitárního myslitele Platóna (s odkazem na jeho společenský model v *Ústavě*), či Franz Neumann, který jako totalitární režimy viděl Spartu nebo režim císaře Diokleciána. Do druhé skupiny Váňa řadí zejména Giovannioho Sartoriho, podle nějž je totalitarismus projevem a výrazem výlučně moderní masové společnosti, a dále také Carla Joachima Friedricha a Zbigniewa Brzezinského, kteří ve svém díle *Totalitní diktatura a autokracie* staví do protikladu režimy existující před a po vzniku masové společnosti. Orientální despocie či řecké tyranie z doby před vznikem masové společnosti jsou sice rovněž režimy blízké dnešnímu chápání totalitarismu, nemohly však obsáhnout a ovládnout člověka v jeho celistvosti, tak jako se to podařilo společnosti 20. století společně s technologickým pokrokem. Váňa také upozorňuje, že zaměňování totalitárního myšlení a praktického totalitarismu nutně vede ke konfuzi, a proto je třeba tyto dva fenomény důsledně odlišovat.

Za podmínku svého zkoumání Váňa považuje definiční vymezení totalitarismu, o něž se pokouší s odkazem na některé myšlenkové výstupy Friedricha a Brzezinského (šest hlavních rysů totalitárních režimů: oficiální ideologie, jediná masová politická strana, monopol na kontrolu všech prostředků ozbrojené moci, kontrola prostředků masové komunikace, systém fyzické a psychologické kontroly společnosti prostřednictvím policie a za užití teroristických postupů a centrální řízení a kontrola ekonomiky); Juana José Linze, jenž podle Friedrichovy revize jeho původní práce shrnul trojici Friedrichových prvků totalitárních režimů v přítomnost totalitární ideologie, existenci strany udržované tajnou policií a vytvoření monopolu na trojici důležitých forem interpersonálního setkávání v masové společnosti (masová komunikace, prováděcí nástroje a další organizace včetně ekonomických); Hannah Arendt, která považuje za klíčový prvek totalitárních režimů přítomnost teroru a propojení strany a státu ve výkonu moci (podobně se vyslovil Raymond Aron) a Giovannioho Sartoriho. Ten odmítl poslední Friedrichův a Brzezinského bod, tedy centrálně řízenou ekonomiku, s odkazem na nacismus, jenž tento prvek neobsahoval, a nesouhlasil ani s vládním monopolem ozbrojených sil, jenž je naopak typický i pro demokratické režimy. Nedomníval se ani, že nezbytným prvkem totalitárních režimů je teror, považoval jej spíše za jejich patologický projev. Proto navrhl, abychom totalitarismus chápali spíše jako adjektivum – strukturou by pak byla diktatura, jednou z jejích variant totalitární diktatura. Totalitarismus by tedy byl ideálním typem, jenž se nachází na extrémním pólu, na jehož druhém konci stojí demokracie.

Syntéza uvedených charakteristik totalitárních režimů je velmi obtížná, kromě toho jde pouze o výsek myšlení o totalitarismu. Přesto se na jejich základě Váňa

pokouší o definici totalitarismu, která by se mu pak stala operačním nástrojem pro další práci: podle Váni je totalitárním takový režim, „který prostřednictvím jediného centra moci usiluje vykonávat podle jediné akceptované ideologie absolutní vládu nad jednotlivci“.³ Obecnost tohoto Vánova vymezení je nasnadě, zobecnění si ale vyžaduje nutnost zbavení se těch charakteristik, jež sice většina režimů obsahuje, avšak menšina je nevykazuje, a tudíž by se ocitla mimo možnost komparace (například již zmíněná přítomnost teroru), a je tedy logickou nutností. K samotné definici navíc autor přidává nástroje, jimiž centrum moci podle akceptované ideologie vykonává absolutní vládu nad jednotlivci, čímž se dostává k problematice komunikace.

Při zkoumání souvislostí mezi jazykem a totalitarismem proto Váňa ve druhé kapitole vychází nejprve z teorie komunikace Karla Wolfganga Deutsche,⁴ podle něž je na problematiku vládnutí třeba nahlížet především jako na problematiku řízení, v němž klíčovou roli hrají komunikace a přenosy informací. Politický systém je zde chápán jako organizace, která je protkaná sítí kanálů, jež přenášejí informace, a na těchto informacích z okolí je bytostně závislá, neboť na jejich základě vytváří rozhodnutí nezbytná pro svoji funkčnost. Následně Váňa ve třetí kapitole analyzuje jazyk jako nositele sémantických významů a nahlíží jej ze strukturalistického hlediska – odráží se zde od jazykových teorií Ludwiga Wittgensteina a Ferdinanda de Saussura. Strukturalismus chápe jazyk jako strukturu, která nám umožňuje přenos významů, jež v komunikaci dáváme znakům. V tomto pojetí tedy není indiferentní struktura jazyka a jeho pravidla, právě naopak. Samostatně stojící znaky sice nesou významy, ty však mohou být v odpovídající jazykové struktuře pozměněny, a to až do míry zcela negující jejich původní význam, což se právě v totalitárních systémech dělo a děje. Wittgensteinem způsobený lingvistický obrat se stal potenciálně užitečným nástrojem totalitárních režimů: jestliže jazyk reflektuje realitu a může postihovat pouze ji, neboť vyjadřuje myšlenky, které nemohou myslet nic nesmyslného, můžeme také vytvářet alternativní reality za pomoci nového jazyka, byť jde přirozeně o iluzi.

Ve čtvrté kapitole si autor k rozboru samotného totalitárního jazyka vybral myšlenky George Orwella, především pak jím znázorněný svět v románu *1984* – reálně neexistující, přesto však poskytující zázemí pro ovládnutí aktuální společnosti, věřící v jeho existenci ve formě, jíž je jí totalitárním jazykem zprostředkováván. Orwellův *newspeak* je ztvárněním totalitárního jazyka ve formě dovedené

3 T. VÁŇA, *Jazyk a totalitarismus*, s. 21.

4 Karl Wolfgang Deutsch, *Nervy vlády (Modely politické komunikace a řízení)*, Praha 1971.

téměř do dokonalosti, přičemž za klíčový prvek tohoto komunikačního kódu zvolil Orwell redukci, neboť s redukcí jazyka dochází zároveň k redukcí myšlení. *Newspeak* tak oplývá množstvím zkratek, splyvají v něm podstatná jména se slovesy, mizí slova s negativním zabarvením, nepravidelnosti a stupňování a v dichotomiích typu zlo a dobro existují právě jen tyto dva protipóly, nic mezi nimi. Veškeré redukce mají jediný cíl: odstranit maximální množinu slov a učinit jazyk jednoduchým a pravidelným, což následně vede k omezené možnosti myšlení a konstrukci jednoduše, apatické a nepřemýšlející, tedy dobře ovladatelné masy. Redukce slovní zásoby zároveň prakticky znemožňuje možnost jakékoli lingvistické formy nesouhlasu se systémem.

Po teoretické části přichází v páté kapitole na řadu praktická analýza užití jazykových prostředků na příkladu Československa v letech 1948–1989. Váňa se zde pokouší vyložit pád komunistického režimu jako následek společenského odmítnutí jazykového a komunikačního systému. K analýze autor použil vybrané výtisky ústředního tiskového orgánu Komunistické strany Československa, *Rudého práva* z prvních dnů měsíců roku 1970, celkem tedy dvanáct titulních stran tohoto deníku. Provedená analýza potvrdila již dříve formulovaný závěr, že slova svého významu primárně nabývají v kontextu a v syntaxi, nikoli jako izolované jednotky. Způsob užití jazyka v *Rudém právu* dokládá, že jeho primární rolí není informovat, nýbrž ovlivňovat (častým tématem otevíracích článků jsou pracovní úspěchy konkrétních závodů či pracovních skupin). Kontinuálně je přítomen důraz na kolektivitu, společnost, jednotu a uniformitu, byť jej narušuje neustálé vyjmenovávání osob přítomných důležitým událostem. Neustále se opakuje tematika boje, práce, jednoty, míru a bratrství, zdůrazňuje se dichotomie „my“ a „oni“, mediální prostředky jsou celkově zneužívány k propagandistickým účelům, místo aby byly využívány ke zvyšování informovanosti.

Přestože si Váňa uvědomuje nemožnost zúžení problematiky pádu režimu na jediný aspekt, daří se mu potvrzovat přítomnost komunikačního selhání mezi skutečnostmi, které jsou imanentně přítomny každému mocenskému pádu. Rezignace na komunikační funkci, jež je klíčová pro systémové přežití, musí nutně vést k systémovému selhání a zániku. Také v případě komunistického režimu v Československu v letech 1948–1989 vedla komunikační neschopnost nakonec k neschopnosti mocenské a řídicí. Jazyk režimu se nestal jazykem společnosti (viz oslovení *soudruh*).

V závěru práce, v šesté kapitole, shrnuje Váňa aktuální projevy užití jazyka jako nástroje ideologie a moci, a to zejména na příkladu moderního fenoménu politické korektnosti, přítomného v liberálně-demokratických společnostech včetně té naší. Jde o soubor určitých prvků, jež jsou nezbytné pro to, aby konkrétní jednání či projev názoru mohly být považovány za relevantní, resp. aby nebyly

společensky sankcionovány. Je to tedy určitý vnější rámec, který musí přijmout autor i čtenář nebo posluchač, pokud má být jejich komunikace úspěšná. Podobně jako totalitární režimy i politická korektnost usiluje o určitou jednotu myšlení a jednání a svého cíle rovněž dosahuje prostřednictvím jazyka. Kdo užívá jazyka odpovídajícím způsobem, může získat moc a udržet si ji. A podobně jako v případě totalitárního jazyka i zde jsou některá slova nahrazována jinými, přijatelnějšími (v českém prostředí tak například slovo *Rom* zcela vytěsnilo původní termín *Cikán*; samostatnou kapitolou je genderově korektní mluva, jež vede k tvorbě novotvarů typu *hostka* či k systematickému užívání plurálu v mužském i ženském rodě). Otázkou je, zda lze – tak jak to činí Váňa – srovnávat jazykové změny v totalitárních režimech a jazykové změny motivované snahou nastolit skutečnou rovnost. Lze však přijmout autorův odkaz na historickou absenci politické i hodnotové neutrality jazyka, který vždy odrážel a odráží konkrétní politické a společenské podmínky, v nichž byl a je používán.

Na závěr ještě drobná poznámka. Ačkoli sémantický rozdíl mezi termíny *totalitní* a *totalitární* není velký, přece jen existuje. *Totalitní* je obvykle vnímáno v souvislosti s již nastolenou totalitou, *totalitární* režimy se ale nacházely v neustálém procesu snahy o dosažení reálné totality. V textu tak explicitně založeném na zkoumání jazyka by proto zřejmě bylo lepší používat výlučně tvar *totalitární*.

Zuzana Labudová